

Марина Кравець

ВІД КОЧОВОГО НАМЕТУ ДО ПАЛАЦУ СЕРЕД САДІВ: ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРУ КРИМСЬКИХ ЧИНГІЗІДІВ¹

Кримський ханат, що постав у Північному Надчорномор'ї в середині XV ст., був однією з держав-спадкоємиць Золотої Орди, найзахіднішої частини Монгольської імперії, утвореної в результаті монгольських завоювань XIII ст. Заселений в основному кочовими племенами татар і ногайців, на чолі з династією Герейів, що виводила своє походження від Чингіс-хана, ханат значною мірою зберіг племінний характер своєї держави-попередниці. Впливи осілого, урбанізованого мусульманського середовища, яких з часом ханат зазнавав все більше й більше, не змогли повністю витіснити цей характер. Відповідно, багато Кримських інституцій поєднували доісламські тюрко-монгольські традиції з традиціями, запозиченими з більш усталених мусульманських суспільств, які відзначалися розвиненою міською та придворною культурою. Серед суспільств, що вплинули на Крим перед і після утворення ханату, були сельджукська Анатолія, мамелокський Єгипет і Хорезм, який певний час входив до складу Золотої Орди. Однак найсильнішим і найтривалішим був вплив Османської імперії, яка встановила свій сюзеренітет над ханатом у 1475 р. і зберігала його майже до кінця існування ханату в 1783 р., коли ханат було анексовано Російською імперією.

Кримський ханат був однією з найдовговічніших держав-спадкоємиць Золотої Орди; він залишив по собі велику кількість історичних пам'яток, і є, відповідно, чи не найкраще дослідженим². Наявні дослідження, проте, є в більшості присвячені політичній, дипломатичній та військовій історії ханату, натомість питання, що стосуються кримських суспільних інститутів, вивчені значно менше. Ця стаття представляє попередні результати дослідження

¹ Ця стаття спершу вийшла англійською мовою: Maryna Kravets, "From Nomad's Tent to Garden Palace: Evolution of a Chinggisid Household in the Crimea," in *History and Society in Central and Inner Asia*, ed. Michael Gervers, Uradyn E. Bulag, and Gillian Long, *Toronto Studies in Central and Inner Asia*, no. 7 (Toronto: Asian Institute, University of Toronto, 2005) 47–57. Тут друкується за дозволом видавця, з незначними змінами, в перекладі, узгодженому з автором.

² Щодо загальних праць з історії Кримського ханату, а також бібліографії питання див.: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887; В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии*, О. 1889; Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, p. 1–69; *İslâm ansiklopedisi*, s. v. "Kırım", [2]: "Kırım hanlığı"; *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., s. v. "Kırım".

розвитку одного з основних інститутів ханату – його правлячого дому. В домодерних ісламських суспільствах двір правителя слугував також і місцем перебування уряду³. Позаяк це також стосується і двору ханів Герейів, зазначимо, що у цій статті увагу буде зосереджено насамперед на резиденціях ханів і жінках їхніх родин.

Кримські хани успадкували організацію свого двору від батьківської держави ханату – Золотої Орди⁴. Подібно до володарів Золотої Орди, перші хани Герейі продовжували дотримуватись кочового способу життя, що полягав у сезонних переміщеннях. Московські дипломатичні матеріали з часів правління Менлі I Герейя (1467–74, 1475–76, 1478–1514) та його сина Мегмеда I Герейя (1514–23), описують ханський двір як кочовий табір (російське *орда*, з тюрського *ordu*), що мала власну портативну мечеть, ремісничі майстерні і базар⁵, та свідчать про пересування орди навколо півострова протягом теплої пори року⁶. Подібно до ханш Золотої Орди, дружини кримського хана користувалися значною свободою пересування та спілкування. Вони не були зобов'язаними постійно супроводжувати хана: джерела вказують на їх власні “орди”-табори, розташовані окремо від ханського табору⁷.

Протягом зими, ханський двір перебував у фортеці Кирк-Єр у південно-західному Криму, куди перший хан Гаджи Герей (1449–56, 1456–66) переніс осідок влади на півострові зі східнокримського міста Солхат – адміністративного центру регіону у золотоординські часи. Вважається, що найраніші ханські палаци Герейів розташовувалися в Кирк-Єрі (пізніше відомому як Чуфут-Кале)⁸ і в урочищі Салачик неподалік від нього⁹, хоча письмові згадки про них є фрагментарними, а археологічні дослідження в імовірних місцях їхнього розташування перебувають на початковій стадії¹⁰.

³ Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York and Oxford, 1993, p. 8.

⁴ Детальний опис двору хана Золотої Орди першої половини XIV ст. див.: [Ibn Battūta], *The Travels of Ibn Battūta, A. D. 1325–1354*, tr. H.A.R. Gibb, vol. 2, Works Issued by The Hakluyt Society, 2nd ser., no. 117 (Cambridge 1962), p. 480–90, 492–8.

⁵ В.Е. Сыроечковский, *Мухаммед-Герей и его вассалы*, Ученые записки МГУ, вып. 61, серия: история 2 (1940) 17.

⁶ *Ibid.*, p. 4–5.

⁷ *Ibid.*, p. 5.

⁸ Наприклад, ярлик 1453 р. першого кримського хана Гаджи Герейя зазначає “палац у Кирк-Єрі” як місце його видачі (“Kırk Yer’de sarayda bitinildi”): Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul 1940, s. 66–67, tablo 12.

⁹ Oleksa Haiworonski, *The Formation of the Crimean Khanate (End of the 14th Century-Beginning of the 16th Century)*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_ist_devlet.html (28 лютого 2005 р.).

¹⁰ Я вдячна колишньому заступнику директора Бахчисарайського історико-культурного і археологічного музею-заповідника (який включає і ханський палац) п. Олексі Гайворонському

Перший палац, назва якого збереглася в джерелах, Девлет Сарай (“щасливий палац”), було збудовано у Салачику близько 1500 р.¹¹ Еволюція ханських палаців з сезонних помешкань до більш сталих резиденцій відображала поступовий перехід кримських ханів до більш осілого способу життя.

Цей процес увінчався перенесенням резиденції хана до Бахчисарая (чиє ім’я означає “палац-сад”) поблизу Кирк-Єра і Салачика. Заснування Бахчисарая і спорудження ханського палацу зазвичай приписується Сагібу I Герею (1532–51) і датується 1530-ми роками¹². Бахчисарайський палац став головною резиденцією ханів Гереїв – а місто Бахчисарай столицею ханату – хоча хани утримували ще й низку замських палаців. Джерела зберегли назви п’яти з них: Девлет Сарай (колишня головна резиденція хана); Альма Сарай та Качи Сарай, так названі від річок, на яких вони були розташовані; Сюрен Сарай на річці Бельбек; та Улакли Сарай¹³. Безпосередня близькість, в якій відомі палаци Гереїв – включаючи їхні замські палаци – були розташовані в південно-західному Криму, вказує на особливий зв’язок Гереїв з цією частиною півострова. Відтак було висловлено припущення, що спадкові землі клану Гереїв могли розташовуватись саме там¹⁴.

Раннє XVI ст. позначає початок різноманітних османських впливів на ханат¹⁵. Вони стали особливо помітними протягом правління хана Сагіба Герея, який перейняв цілу низку османських інститутів, прагнучи таким чином зміцнити свою владу над ханатом супроти потужних кримськотатарських кланів. Що стосується ханського двору, найвагомішим результатом османських впливів, що зростали, було поступове впровадження так званої “гаремної системи”, типової для осель еліти осілих, урбанізованих ісламських суспільств¹⁶. Ця система передбачала відокремлення внутрішньої частини оселі, де мешкали юридично-вільні дружини та рабіні-наложниці господаря оселі і, до певного віку, їхні діти, від сторонніх

за надану інформацію щодо проведених і запланованих археологічних досліджень заповідника (розмова відбулась 30 липня 2004 р.).

¹¹ Oleksa Haiworonski, *The Formation of the Crimean Khanate...*

¹² Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, p. 44; Oleksa Haiworonski, *Rise of Bakhchisaray (First Half of the 16th Century)*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_ist_bgcs.html (28 лютого 2005 р.).

¹³ Oleksa Haiworonski, *Short History of the Palace* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_ist_bgcs.html (28 лютого 2005 р.).

¹⁴ О. Гайворонським у розмові з автором.

¹⁵ Alexandre Bennigsen et Chantal Lemercier-Quelquejay, *Le khanat de Crimée au début du XVI^e siècle de la tradition mongole a la suzeraineté ottomane d’après un document inédit des Archives ottomanes*, Cahiers du monde russe et soviétique 13:3 (1972) 321–37.

¹⁶ Щодо еволюції та функціонування “гаремної системи” див.: Marshal G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, vol. 2, *The Expansion of Islam in the Middle Period*, Chicago 1974, p. 140–5.

чоловіків. Цю частину оселі, знану як *гарем* (від арабського “недоторканий, заборонений, священний простір”), обслуговували рабині, а охороняли та наглядали за нею євнухи, які виступали посередниками між гаремом і світом чоловіків поза його межами.

На існування гарему в Бахчисарайському палаці вже в 1530–40-х рр. вказує хроніка придворного астролога хана Сагіба Герєя Реммалє Ходжі¹⁷. Це узгоджується з повідомленням литовського посла в ханаті Михалона Литвина, який у першій половині XVI ст. відмітив звичай ізоляції жінок-членів кримської еліти¹⁸. Забудова гарему ханського палацового комплексу також, напевне, датується цим часом, хоча його окремі риси неможливо визначити ані за збереженими архітектурними деталями, ані за описами очевидців.

Наявний ханський палац у Бахчисарайі датується серединою XVIII ст., коли його було відбудовано після Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Руйнування, заподіяні палацу під час війни, в 1736 р., були досить поважними: за свідченням Кристофа Германа фон Манштейна, генерала російської служби, “ханський палац, що складався з кількох просторих споруд..., як і все місто, був спалений дотла”¹⁹. Це твердження, однак, слід віднести до дерев’яних споруд палацового комплексу. Коли палац було відбудовано, він представляв собою своєрідне поєднання традиційного кримського і тогочасного османського стилів палацової архітектури. Палац Герєїв, хоч і великий за кримськими мірками, не може рівнятися з палацом Топкапи османських султанів. У той же час, архітектори Бахчисарайського палацу, як виглядає, перейняли план палацу Топкапи, зокрема низку внутрішніх дворів, від найбільш відкритого переднього двору до найбільш приватного, гаремного. Окрім того, порівняння з єдиним відомим описом палацу до його зруйнування – Манштейна²⁰, – дозволяє припустити, що палац було перебудовано в цілому за попереднім планом, як він існував до 1736 р., і що запозичення трьох внутрішніх дворів могло відбутися раніше, ніж у середині XVIII ст.

Гарем, що постав по відбудові 1736 р., демонструє основні риси класичного османського гарему і являє собою відокремлену дільницю в задній

¹⁷ [Remmāl Hoca], *Tārīh-i Sāhib Giray Hān = Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551*, haz. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973, s. 36, 95.

¹⁸ Михалон Литвин, *О нравах татар, литовцев и москвитян*, пер. на русс. В.И. Матузовой под ред. А.Л. Хорошевич, Москва 1994, с. 70.

¹⁹ С.Н. von Manstein, *Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744*, 2nd ed., London 1856; перевидання, 1968, p. 118.

²⁰ *Записки Манштейна о России, 1727–1744*, Санкт-Петербург 1875, с. 350–53.

частині палацового комплексу з власним садом і басейном²¹. В останні роки існування ханату це приміщення для жінок складалося з чотирьох будівель²², ймовірно у відповідності до максимального числа офіційних дружин, що хан міг мати одночасно за нормами мусульманського права. Його наложниці, як виглядає, мешкали разом з його законними дружинами.

Хоча хан не міг мати більше чотирьох законних дружин²³, його рабині-наложниці були чисельнішими; окрім того, з часом їхнє число збільшилось. У XVII ст. їх було принаймні чотири, бо саме таку кількість зазначено в списку отримувачів данини, що її надсилала ханату Московія²⁴, хоча можна припустити, що їх загальна кількість могла бути й більшою: в 1669 р. кримський посол у Швеції Мустафа Ага повідомляв, що до ханського гарему щороку прибували п'ятнадцять черкеських дівчат²⁵. У XVIII ст. повідомлялося, що хан Сеadet III Герей (1717–24) володів двадцятьма сімома молодими наложницями²⁶, натомість хан Кириm Герей (1758–64, 1768–69) міг мати близько сорока²⁷. Подібно Османам, хани Герей прагнули наповнювати свої гареми черкеськими наложницями, які славились своєю красою і які регулярно поставлялись до ханату в якості данини черкеськими васалами

²¹ Один з найранніших детальних планів Бахчисарайського палацу, з 1798 р., див.: А.Л. Якобсон, *Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры*, Москва; Ленинград 1964, с. [145].

²² Oleksa Haiwohorski, *The Harem* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.hansaray.iatp.org.ua/e_obj_hrm.htm] (28 лютого 2005 р.).

²³ *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные... из Московского Главного архива Министрства иностранных дел = Matériaux pour servir à l'histoire du khatan de Crimée: extraits... des Archives Centrales du Ministère des affaires étrangères, à Moscou*, ред. В.В. Вельяминов-Зернов [и Хусейн Фейзханов] и др., Санкт-Петербург 1864, с. 131, 161, 205–06.

²⁴ *Ibid.*, с. 139–40; 162–63. Протягом свого третього правління хан Мегмед III Герей (1610, 1623–24, 1624–27) просив подарунків для п'ятьох наложниць: *Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче: посольство С.И. Тарбеева в Крым 1626–1628 гг.*, ред. Л. Савелов, ИТУАК 39 (1906) 89. Про московську щорічну данину ханату див.: Ф.С. Фаизов, *Поминки-“тыш” в контексте взаимоотношений Руси-России с Золотой Ордой и Крымским юртом: к вопросу типологии связей*, Отечественные архивы 3 (1994) 49–55.

²⁵ J. Matuz, *Einer Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669*, Acta Orientalia ediderunt Societates Orientales Danica, Norvegica, Svecica 28 (1964–65) 139.

²⁶ За свідченням французького консула в ханаті і ханського лікаря Ксаверіо Главані. Цитується за: Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sulīān: Eine zeithenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, Freiburg im Breslau 1975, S. 22.

²⁷ За свідченням одного віденського бізнесмена, який перебував у ханаті з метою торгівлі, загальна кількість жінок, дочок та наложниць цього хана сягала сорок вісім: *Nicolaus Ernst Kleemans Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova, durch die Butschack Tartaren über Kavschan, Bender, durch die Nogew Tartaren in die Crimm... in den Jahren 1768, 1769 und 1770*, Wien 1771, S. 46.

хана з північного Кавказу²⁸. Джерела також подають інформацію про ханських дітей, народжених від матерів-рабинь східно- та центральноєвропейського походження²⁹, майже виключно у період до 1700 р., позаяк постачання таких рабинь значно зменшилось у XVIII ст. внаслідок тамування кримських набігів за невільників на землі Східної та Центральної Європи.

Наближення функціонування кримського ханського гарему до османського видається тісно пов'язаним з використанням євнухів. Євнухи, що були подаровані ханам їхніми сюзеренами-Османами, найімовірніше, після того як їх було виховано і навчено в османському імперському гаремі, ідеально підходили для перенесення традицій османського гарему до двору Герейв³⁰. Значний ступінь асиміляції ханського гарему до османської моделі в середині сімнадцятого століття підтверджує кримський посол у Швеції Мустафа Ага³¹, який прочиняє вікно у щоденну рутину гарему кримських ханів. Його опис ритуалу відбору ханом наложниць на ніч шляхом накинення хустки на одну з кандидаток, збігається з традиціями османського імперського гарему, щонайменше як їх зображено венетійським байльо у Стамбулі Оттавіаном Боном (XVI ст.)³² та англійським дипломатом Полом Ріко (XVII ст.)³³.

Таким чином, у кількох важливих відношеннях – архітектурних рисах гарему, ізоляції його мешканок, використанні євнухів та внутрішньому розпорядку гарему – ханський двір демонструє ретельне наслідування османському зразку. Натомість в інших аспектах життя ханів, як то структура правлячого дому, вибір подружніх партнерів та статус жінок родини, традиції кримської династії залишилися досить відмінними від

²⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhişü 'l-beyan fi kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 172. Також Мустафа Ага та Главані повідомляють лише про черкеських наложниць у ханському гаремі: J. Matuz, *Einer Beschreibung...*, S. 139; Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen...*, S. 22.

²⁹ Принц Агмед Герей (помер 1640–1) прозивався Богданом Гереем, тому що його матір'ю була невілниця молдавського (Voğdan) походження: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*, с. 498; Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, cilt 1, İstanbul 1996, s. 191. За давньою кримською легендою матір'ю Чобанів Мустафи, ймовірного сина хана Фетіг Герей I (1596) і засновника гілки Чобанів династії Герейв, була жінка-невілниця шляхетного польського походження: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*, с. 498–501.

³⁰ Див. мою статтю *Африканські євнухи в Кримському ханаті* [в:] Покликання II: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика, під ред. Павла Соханя, Анатолія Бойка, Віктора Брехуненка, Олександра Мавріна, Ігоря Гирича та Дмитра Буріма, К. 2010, с. 7–23.

³¹ J. Matuz, *Einer Beschreibung...*, S. 140–1.

³² Ottaviano Bon, *The Sultan's Seraglio: An Intimate Portrait of Life at the Ottoman Court (from the Seventeenth-Century Edition of John Withners)*, ed. Godfrey Goodwin, London 1996, p. 48.

³³ Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668, p. 39.

османських. Ця стійкість культури була обумовлена головним чином спадщиною Гереїв як Чингізидів.

Досить рано в історії їхньої династії, в кінці XV – на початку XVI ст., Османи з причин політичної доцільності та необхідності перейшли до рабів-подружжя як для чоловіків, так і для жінок династії. Занепад ареалу сусідніх мусульманських держав, чії правлячі доми визнавалися гідними подружніх союзів, та політика султанів, спрямована на підрив могутності турецької племінної аристократії, призвели до ситуації, коли в якості дружин султанів та принців почали використовуватися виключно рабині-наложниці, а османська військово-адміністративна еліта квазі-рабського походження (*dev-шірме*) поставляла шлюбних партнерів для османських принцес³⁴.

Навпаки, хани Гереї-Чингізиди зберегли тюрко-монгольські племінні традиції, які надавали важливе значення генеалогії та статусу шлюбних партнерів. Законні шлюби ханів допомагали створювати союзи і визначати владні відносини у сфері їхніх інтересів, де домінувала племінна аристократія, вплив якої ханам Гереям так і не вдавалося обмежити³⁵. Тому Гереї продовжували вибирати своїх законних дружин серед вільнонароджених мусульманських жінок з племінної еліти північного Кавказу (переважно черкеської), а також ногайських та кримськотатарських кланів³⁶. Відповідно, принцес з роду Гереїв одружували з представникам кримськотатарських аристократичних кланів, насамперед найвпливовішого з них – Ширінів³⁷.

У декількох випадках було укладено міждинастичні матримоніальні союзи. В 1504 р. османський султан Баязид II (1481–1512) просватав Айше, дочку хана Менглі I Герея, за свого сина Мегмеда (помер 1507)³⁸. Незабаром по смерті її першого чоловіка, в 1511 р., кримська принцеса увійшла до гарему брата її чоловіка, майбутнього султана Селіма I (1513–20)³⁹, який таким чином забезпечував себе, в особі її могутнього батька, важливим

³⁴ Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 28ff, 66ff.

³⁵ Halil Inalcik, *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*, Harvard Ukrainian Studies 3–4.1 (1979–80) 445–66.

³⁶ *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., s. v. “Çerkes”; Oleksa Haiworonski, *The Harem*.

³⁷ В літературі прийнято вважати, що Ширіни, єдині з усіх кримськотатарських кланів, мали право одружуватися з дочками кримських ханів. Див., наприклад: *İslâm ansiklopedisi*, s. v. “Kırım”, [2]: “Kırım hanlığı”. Згадки в джерелах матримоніальних союзів Гереїв з представниками кримськотатарського клану Седжевютів доводять, що це право не було виключним: В.Е. Сыроечковский, *Op. cit.*, с. 59; А.А. Новосельский, *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века*, Москва, Ленинград 1948, с. 110.

³⁸ Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 28ff, 294; A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Westpoint 1982, p. 88, table 28.

³⁹ Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512*, Illinois Studies in the Social Sciences, vol. 30, no. 1, Urbana 1948, p. 107; A.D. Alderson, *Op. cit.*, p. 88, table 29.

союзником у боротьбі за успадкування трону Баязида II. Приблизно в той самий час, син Менглі I Герей – майбутній хан Сеадет Герей (1524–32) одружився з дочкою Селіма, ім'я якої не збереглося в джерелах⁴⁰. Ці два союзи належать до останніх династичних шлюбів, що будь-коли уклалися домом Османів. Відповідно до деяких повідомлень, міждинастичний шлюб було укладено також між кримським калгою (наслідником) Шагін Гереем і його благодійником шахом Аббасом I (1588–1629)⁴¹.

Левіратні шлюби, спрямовані на консолідацію династії та привласнення престижу і легітимності, що асоціювались з походженням жінки, були спільною рисою династичної політики в домодерному тюрксько-монгольському світі⁴². Останній левіратний шлюб в Османській імперії відбувся, як здається, у 1511 р. між майбутнім султаном Селімом I та його зовицею Герейвною. Серед Герейів ця практика зберігалась значно довше. На початку існування ханату, подібні шлюби могли укладатись з жінками, що належали до правлячих домів інших постзолотоординських ханатів. Прикладом такого шлюбу служить одруження Менглі I Герей з Нур-Султан, дочкою Тимура, бея мангитських ногайців, що відбулось у 1480-х рр. Нур Султан була вдовою, поспіль після двох казанських ханів, братів Халіля (1462–67) та Ібрагіма (1467–79), і матір'ю двох майбутніх казанських ханів, Мегмеда Аміна (1484–85, 1487–95, 1502–18) та Абдул-Лагіфа (1496–1502). Завдяки її високому походженню та попереднім шлюбом, вона стала головною дружиною Менглі I Герей⁴³. Вхідження Нур-Султан до гарему Менглі Герей також засвідчувало його першість серед тогочасних мусульманських правителів у постзолотоординському політичному просторі.

Серед Герейів практика левірату продовжувалась принаймні до XVII ст. Жінки династії укладали шлюб поспіль з двома або навіть з трьома ханами чи принцами. Наприклад, хан Сеадет I Герей (1524–32) одружився з удовою свого брата Агмеда Герей, дочкою бея Ширінів⁴⁴. Вдова принца Мюбарека Герей, сина Менглі I Герей I, мати Девлет Герей I (1551–77), вийшла заміж, одним за одним, за ханів Мегмеда I Герей I та Сеадета

⁴⁰ A.D. Alderson, *Op. cit.*, p. 88, table 29.

⁴¹ Цю інформацію знаходимо в тогочасних московських джерелах: П.А. Кулиш, *Матеріали для історії возсоединения Руси*, т. I, 1578–1630, Москва 1877, с. 159. Мені не вдалося підтвердити її на основі кримських чи перських джерел.

⁴² Подібну практику династії Тимурідів див.: Beatrice Forbes Manz, *Women in Timurid Dynastic Politics* [in:] *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800*, ed. Guity Nashat and Lois Back, Urbana and Chicago 2003, p. 128.

⁴³ М. Бережков, *Нур-Султан, царица крымская: историко-биографический очерк*, ИТУАК 27 (1897) 1–17.

⁴⁴ В.Е. Сыроечковский, *Op. cit.*, с. 58.

Герей I⁴⁵. Черкешенка-мати хана Джанібека Герей (1610–23, 1624, 1627–35) була одружена поспіль з трьома ханами⁴⁶.

Позаяк політична влада в домодерній Османській імперії зосереджувалася в особі султана, який правив як абсолютний монарх, жінки гарему, як частина його найближчого оточення⁴⁷, мали можливість здійснювати вагомий вплив на політичні справи. Вершиною такого впливу був так званий період “панування жінок” (*kadinlar saltanati*), який тривав з середини шістнадцятого до середини сімнадцятого століття⁴⁸. Натомість у Криму неспроможність ханів приборкати ту потужну силу, яку в ханаті, згідно з традиційною політичною культурою степу, продовжувала зберігати племінна кримськотатарська аристократія, робила їх залежними від підтримки і співпраці племінних лідерів та обмежувала їхню владу в державі⁴⁹. Така ситуація надавала жінкам ханського гарему дві можливості здійснення впливу: через хана в тих сферах, що залишалися під його контролем, а також, у випадку його вільно-народжених законних дружин, через їхні натальні клани. Відомі випадки, коли жінки ханського гарему застосували обидва ці напрямки впливу, хоча майже напевно їхній вплив на політичні справи ханату не дорівнював можливостям їх османських колег⁵⁰.

Фактично до кінця існування династії, у придворній ієрархії Герейів зберігалися дві посади, призначені для жінок – членів найближчої родини хана. Посада *ана бійм* (матері хана) займала матір правлячого хана або, якщо її вже не було серед живих, вдова його батька або ж головна дружина хана. Друга посада відводилась найстаршій принцесі роду, *улу хані* (дослівно “велика принцеса”), її обіймала старша сестра або дочка правлячого хана⁵¹. До цих двох посад були прикріплені прибутки від кількох сіл, і жінки, що посідали ці посади, були готові захищати інтереси – і в кінцевому рахунку, платоспроможність – підвладного їм населення, яке

⁴⁵ Halim Giray, *Gülün-i hânân*, İstanbul 1287/1870, p. 18–19.

⁴⁶ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, с. 349.

⁴⁷ Щодо просторових аспектів влади в Османській імперії див.: Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 6–12.

⁴⁸ Про цей період див.: Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 57ff.

⁴⁹ Halil Inalcik, *The Khan and the Tribal Aristocracy*., p. 445–6; Beatrice Forbes Manz, *The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532*, Harvard Ukrainian Studies 2 (1978) 282–309.

⁵⁰ Oleksa Haiworonski, *The Harem*.

⁵¹ *Memoires of Baron de Tott, Containing the State of the Turkish Empire and the Crimea during the Late War with Russia*, London 1786, vol. 1, pt. 2, p. 126–7; *An Appendix to the Memoires of Baron de Tott, Being a Letter from Mr. de Peyssonnel, Late Consul General at Smyrna, and Formerly Consul from His Most Christian Majesty to the Khan of the Tartars*, London 1786, p. 80.

мало можливість подавати петиції обидвом паням через спеціальних чиновників, що перебували для цієї мети біля брами палацу⁵².

Відповідно до давньої монгольської і тюркської традиції, за якою старші жінки – родички правителя брали участь у міждинастичній дипломатії, жінки ханської родини зазвичай залучалися до листування з зарубіжними державами, що були у сфері інтересів ханату, зокрема з Московією, Польсько-Литовською Співдружністю, Швецією і Данією⁵³. Жінки ханської родини також брали й більш безпосередню участь у дипломатії. Наприклад, мати калги Аділя Герея, який воював на боці Османів проти Сефевідів і був захоплений останніми в полон у 1579–80 рр., була призначена ханом Мегмедом II Гереем (1577–84) вести перемовини щодо звільнення її сина⁵⁴.

Зрештою, дім ханів Герейів зберіг свою самобутність у сфері термінології. На відміну від османського гарему, де вживалися назви переважно перського та арабського походження, титули, що використовувались у кримському гаремі, були переважно тюркського походження⁵⁵. Офіційні дружини ханів носили давній тюркський титул *біім* (королева, пані)⁵⁶, з додатком *улу*

⁵² *Memoires of Baron de Tott.*, vol. 1, pt. 2, p. 126–7; Лев Окиншевич, *Діаріюм Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму* [в:] Студії з Криму, I–IX, під ред. А.Ю. Кримського, К. 1930, с. 203.

⁵³ Leslie Peirce, *Op. cit.*, p. 219. Приклади та аналіз дипломатичної кореспонденції кримських ханш див.: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымского и Ногайского ордана и с Турцией*, т. 1, *С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России*, под ред. Г.Ф. Карпова [в:] Сборник императорского Русского исторического общества, т. 41, Санкт-Петербург 1884; *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, ногаями и Турцией*, т. 2, *1508–1521*, под ред. Г.Ф. Карпова и Г.Ф. Штендмана [в:] Сборник императорского Русского исторического общества, т. 95, Санкт-Петербург 1895; *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные...*; *Mervurivsz polski*, ed. Adam Przyboś, Kraków 1960, s. 71; Josef Matuz, *Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen: Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg 1976; Bernard Lewis, *Some Danish-Tatar Exchange in the 17th Century* [in:] 60. doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a armağan = Symbolae in honorem Z.V. Togan, İstanbul 1950–55, p. 137–44.

⁵⁴ Eskandar Beg Monshi, *History of Shan 'Abbas the Great (Tārīk-e 'Ālamārā-ye 'Abbāsī)*, trans. Roger M. Savory, Boulder 1978, vol. 1, p. 374; Roger Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge 1980, p. 72. Проте, невідомо, чи мала матір Аділя Герея можливість виконати свою місію перед тим, як її син помер у неволі. Щодо подій, пов'язаних зі смертю Аділя Герея в Ірані, див.: Eskandar Beg Monshi, *History of Shan 'Abbas.*, vol. 1, p. 357–8; Maria Szuppe, *Le participation des femmes de la famille royale à l'exercice du pouvoir en Iran safavide au XVII^e siècle*, pt. 2, *L'entourage des princesses et leurs activités politiques*, *Studia iranica* 24.1 (1995) 90–99, note 214.

⁵⁵ Щодо титулів кримських ханш у кримських джерелах див.: *Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные...*, с. 137–40, 161–63, 205–07; Josef Matuz, *Krimitatarische Urkunden.*, docs. 17, S. 22–24, 26–27; Bernard Lewis, *Op. cit.*, p. 137–40.

⁵⁶ Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. 2, *Türkische Elemente im Neupersischen, alif bis tā*, Wiesbaden 1965, S. 411–13; Э.В. Севортян, *Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву "Б"*, Москва 1978, с. 100–101.

(чи *бююк*) *бійм* (велика королева) у випадку головної дружини, а титул *ана бійм* (королева-мати) застосовувався для матері хана. Доньки хана були відомі як *хані*. Цей титул, що походив від титулу *хан*⁵⁷, вживався для принцес роду Герейів і вказував на їх Чингізидське походження. Ханські рабині-наложниці мали титул *бікеч* (пані)⁵⁸. У той же час, арабський титул *султан* нерідко вживався також. Османським відповідником цих титулів були тюркське *хатун* для позначення офіційних дружин, доки вони ще в Османів були; арабське *валіде султан* для матері султана; *султан* для уроджених принцес та фавориток серед рабинь-наложниць; *хасекі* (перське), *кадин* (тюркське) та *одалик* (тюркське) для решти рабинь-наложниць⁵⁹.

Як було показано вище, правлячий дім Кримського ханату демонстрував подвійні риси. Хоча він зазнавав все більш сильного османського культурного впливу, дім Герейів зберіг багато звичаїв своїх тюрксько-монгольських предків. Структура та функціонування двору ханів Герейів показує, що Кримський ханат, разом із Золотою Ордою, державою Хулагуїдів та державою Тимура, лежить у площині дискурсу про взаємодію і злиття тюрксько-монгольського та ісламського спадку в державах-спадкоємицях Монгольської імперії. Варто сподіватися, що майбутні дослідження з історії цього та інших кримських інститутів не лише розвиватимуть дослідження історії власне ханату, а й сприятимуть вивченню еволюції постмонгольського світу загалом.

Авторизований переклад з англійської Д. Гордієнка

⁵⁷ Вживання терміна *хан* у тюркських мовах див.: Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. 3, *Türkische Elemente im Neupersischen*, *ğīm bis kāf*, Wiesbaden 1965, S. 141–79.

⁵⁸ Gerhard Doerfer, *Op. cit.*, Bd. 2, S. 410–11; Э.В. Севортян, *Op. cit.*, с. 134–35. Варто відмітити, що перелік випадків вжитку терміна *бікеч* у тюркських мовах, наведений Е. Севортяном, не містить його застосування в кримськотатарській мові. Для переконливої ідентифікації слова *бікеч* з *одалик* (наложниця, одалиска) в кримському контексті, див.: В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, с. 684.

⁵⁹ Див.: Leslie Peirce, *Op. cit.*